

DVARO POETŲ KŪRYBA

Dvasinio ir visuomeninio gyvenimo permainos Baroko epochoje sukėlė ir meninės kūrybos pokyčius. Formavosi naujas kūrybos stilius, nauji vertybiniai kriterijai, naujos saviraiškos formos, šie procesai ryškiausi dvarų poetų kūryboje. Mat dvaro poetų nevaržė mokykliniai kūrybos kanonai, todėl jų mąstymas laisvesnis, jausmų skalė platesnė, meninė raiška labiau individualizuota. Renesanso epochoje dvarų poetų kūryboje vyravo epinio užmojo kūriniai. Baroko epochoje dvarų poetai labiau gilinosi į savo pačių išgyvenimus, ieškojo universalesnių kūrybos temų. Jie mokėjo pasijuokti iš savęs ir savo aplinkos (P. Roizijus, S. S. Jagodinskis), atvirai reiškė meilės jausmus žemiškajai savo širdies damai: „visa, ką turiu, aš noriai aukuju prie tavo altorių“ (D. Naborovskis); mokėjo džiaugtis „laukų ramybe“ ir kasdienybės akimirkomis; jautriai fiksavo žmogaus ir visatos kosminį ryšį: „žvaigždės juk esam ir mes, ir mus apgaubia šešėliai“ (S. Pšipkovskis); filosofinė meditacija jiems buvo artimesnė nei mokyklinė didaktika.

DANIELIUS NABOROVSKIS. Baroko epochos žmogaus pasaulėjautą, jos prieštarumą ir tragizmą bene geriausiai išreiškė Danielius Naborovskis (Daniel Naborowski, Naborovius, 1573–1640). Jis gimė Lenkijoje, galbūt Krokuvoje ar Krovuvos vyskupijoje (matrikulose apibūdinamas kaip *cracoviensis*), smulkių bajorų šeimoje. Tėvas buvo protestantas, greičiausiai kalvinistas¹. Matyt, kokių nors įtakingų protestantų remiamas D. Naborovskis gana anksti išvyko studijuoti į užsienį. 1590 m. įsimatrikuliavo Vitenberge, kur studijavo lotynų ir graikų autorius, Aristotelio etiką ir fiziką. 1593 m. atvyko į Bazelį studijuoti medicinos ir čia išleido pirmąjį savo mokslinį veikalą *Apie temperamentus (De temperamentis, Basileae, 1593)*, kuriame pateikė senovės graikų bei romėnų medicinos veikalų apžvalgą. Bazelyje D. Naborovskis užmezgė pirmuosius ryšius su Lietuvos didikų vaikais. Tarp jų buvo Andrius, Samuelis ir Albertas Naruševičiai.

Baigęs medicinos mokslus, D. Naborovskis 1595 m. ėmė studijuoti teisę Orleane. Galbūt suprato, kad teisės žinios jam labiau pravers būsimoje profesinėje karjeroje. Po metų išvyko į Ženevą, po to į Strasbūrą, o dar po metų į Paduvą, kur klausė Galileo Galilėjaus fizikos ir matematikos paskaitų. Reikia nepamiršti, kad G. Galilėjus pats rašė eiles, puikiai išmanė italų Renesanso literatūrą, ir ši pažintis D. Naborovskiui galėjo būti reikšminga ne tik kaip mokslininkui, bet ir kaip poetui.

Vis dėlto lūžį D. Naborovskio gyvenime lėmė pažintis Strasbūre su Jonušu Radvilu (1579–1620) – K. Radvilo Perkūno (1547–1603) sūnumi iš antrosios santuokos su Kotryna Ostrogiške. Grįžęs iš Italijos, 1602 m. D. Naborovskis apsigyveno Lietuvoje, tapo Biržų–Dubingių šakos Radvilų dvariškiu, gydytoju, sekretoriumi, dvaro poetu. Artimiausi ryšiai jį siejo su jau minėtu Jonušu Radvilu, taip pat jo broliu Kristupu Radvilu (1585–1640) – Radvilo Perkūno sūnumi iš trečiosios santuokos su Kotryna Tenčinska. Jų dėka jis įsigijo namą Vilniuje, dvarelį prie Kernavės, kur, atrodo, mirė ir buvo palaidotas.

Pirmuosius poetinius kūrinius D. Naborovskis parašė dar studentaudamas. Puikus humanitarinis išsilavinimas, antikinių kalbų ir literatūros pažinimas leido D. Naborovskiui laisvai naudotis Antikos poetų „bendrosiomis vietomis“, įvaldyti eilėdaros, stiliaus, kompozicijos, meninės raiškos esminius principus. Kaip rašo D. Naborovskio kūrybos tyrinėtojas J. Dürr-Durskis, kiekvienas išsilavinęs to meto gydytojas buvo visų pirma filologas². D. Naborovskis rašė daugiausia lenkų kalba, nors pastaruoju metu surasta ir keletas lotyniškų jo kūrinių³. Visą D. Naborovskio poeziją, surinktą iš įvairių

¹ Dürr-Durski, J., Daniel Naborowski: monografia z dziejów manieryzmu i baroku w Polsce, Łódź, 1966, p. 12.

² *Ibid.*, p. 26.

³ Włodarski, M., „Nowo odkryte wiersze łacińskie Daniela Naborowskiego“, in: *Łacińska poezja w dawnej Polsce*, Warszawa, 1995, p. 195–216.

rankraščių, pirmą kartą išleido 1961 m. J. Dürr-Durskis⁴.

Nėra lengva vienareikšmiškai apibūdinti D. Naborovskio kūrybą. Ji vadinama „barokine“, „metafizine“, „dvaro“, „bajorų tautos“ gyvenimo atspindžiu. Šie pavadinimai nėra vienas kitam prieštaraujantys, o greičiau vienas kitą papildantys. Neabejotina, jog tai būdinga Baroko epochos poezija, jungianti progįškumą, panegirizmą, konvencionalią retoriką ir asmeninių išgyvenimų nuoširdumą. D. Naborovskiui nėra sunku nuo panegirinių amplifikacijų pereiti prie intymių išpažinimų ar žaismingo epigramiško, jungti filosofinius apmąstymus ir erotinius pašmaikštavimus. Poetas bando apčiuopti, pagauti, nusakyti esminius Baroko epochos žmogaus pasaulėjautos ir pasaulėvokos bruožus. Eilėraščiuose „Gyvenimo trumpumas“ (*Krótkość żywota*), „Apie tą patį“ (*Na toż*), „Onai“ (*Do Anny*) D. Naborovskis pateikia tokius žmogaus gyvenimo apibrėžimus: tai „garsas, šešėlis, dūmas, vėjas, blyksnis, taškas“, „tarp gyvenimo ir mirties – tik ketvirtadalis akimirkos“, „lopšys ir karstas“ – kraštutinės linijos, tarp kurių įrėmintas gyvenimo vyksmas⁵. Kitimo, nepastovumo, visa ko laikinumo motyvai eina per visą D. Naborovskio poeziją. Negailėstingoje laiko tėkmėje, kuri viską keičia, griaua, naikina, poetas mato vienintelę nenykstančią vertybę – meilę, kuriai jis skiria erotiškus, lyriškus, komiškus, autoironiškus posmus. Žaismingai skamba D. Naborovskio eilėraštis „Medžioklė“:

Tyliai, tyliai, Kupidone,
Čia, žaliajam pievų klony,
Saulė leidžias, saulė teka,
Stirny čia vingiuoja takas.
Šit ir pėdos dar nesenos –
Netolies gal stirnos ganos?
Imk strėles greitas ir lanką,
Vaikšto stirna ten po lanką.
Šauk, nelaukęs, Kupidone!
Ak, išdykęs nevidone,
Kokį iškrėtei tu juoką –
Peršovei mane, vilioke, –
Miško žvėriui nė nekliuvo,
Jis seniai tankmėj pražuvo.
Ką darysi – rėksi, šauksi –
Jau laimikio nesulauksi.
O aš vargšas vos velkuosi –
Širdį sužeistą nešuosi.
(Vertė E. Ulčinaitė)

Lengva, grakšti eilėraščio forma, žaisminga tonacija, gyvas emocijų pulsavimas. Tokio epigraminio eiliavimo pavyzdžių D. Naborovskio kūryboje gana daug.

Tačiau D. Naborovskis yra ir dvaro poetas, siekiantis įamžinti visus savo globėjų ir mecenatų gyvenimo pasikeitimus, vestuves, laidotuves, keliones, naujas pareigybes, aplinką ir juos supančius įvykius. Kaip sako J. Dürr-Durskis, „Naborovskis nuolat laikė uždėjęs ranką ant politinių to meto įvykių pulso“⁶, kiekviename žingsnyje lydėdamas kunigaikštį Kristupą Radvilą bei remdamas jo politines, diplomatinės pastangas apsaugoti protestantų veiklą Lenkijoje ir Lietuvoje. Radvilams D. Naborovskis rašė panegirikas, trenus, epitafijas, epigramas, filosofines miniatiūras. Lenkų mokslininkas Krzysztof Mrowcewiczius (Kžyštofas Mrowcevičius) panegirinę D. Naborovskio kūrybą apibūdino gražia „suakmenėjusio langusto ir džiovinto chameleono“ metafora⁷, pabrėždamas

⁴ Naborowski, D., *Poezje*, opr. J. Dürr-Durski, Warszawa, 1961.

⁵ Žr. *Dainos pasauliui, saulei ir sau: Lietuvos XVI–XVII amžiaus poezijos antologija*, sud. E. Ulčinaitė, Vilnius, 1993, p. 315–317; plg. Chemperek, D., „Umysł przecię z swojego toru nie wybiega“: *O poezji medytacyjnej Daniela Noborowskiego*, Lublin, 1998, p. 32–34.

⁶ Naborowski, D., *Poezje*, p. 17.

⁷ Mrowcewicz, K., „Skamieniała langusta i suszony kameleon – o panegirykach Daniela Noborowskiego“ in: *Literatura i instytucje*

muziejinį šių kūrinių pobūdį, tarsi „kunstkameros“ eksponato, kuriame sustingo buvusios epochos daiktų grožis, formos precizija, minties ir jausmo judesys. *Motus animi*, kaip sakė Ciceronas (*De amic.* XII, 48).

Lenkijos senųjų aktų archyve Varšuvoje (Archiwum Główne Akt Dawnych) saugoma 119 D. Naborovskio laiškų, rašytų Radvilams 1608–1639 m.⁸ Tai iki šiol visai netyrinėta medžiaga, neabejotinai svarbi ne tik D. Naborovskio kūrybai giliau suprasti, bet ir to meto politinių, kultūrinių, religinių įvykių peripetijoms atskleisti. D. Naborovskis bene pirmasis LDK literatūroje įteisino eiliuoto laiško žanrą. Parašė septynis poetinius laiškus Kristupui Radvilui, kuriuose sėkmingai suderino konvencionalų panegirizmą ir subjektyvius išgyvenimus, antikinės literatūros, mitologijos aliuzijas ir krikščioniškojo tikėjimo teiginius.

D. Naborovskio kūryboje gausu lietuviškų motyvų: Lietuvos vietovardžių, vardų, istorinių faktų, to meto realijų, poetinių reminiscencijų. Ne visi tie paminėjimai yra teigiami ir malonūs. D. Naborovskis, kaip ir jo pirmtakas P. Roizijus, ne kartą pabrėžia lietuvių tarpusavio susiskaidymą, pavydą (eilėraštis *Litwa*). Pasakėčios forma jis aprašo 1629 m. Lietuvos tribunolą, kuriame bylinėjosi Avinas, Jautis, Ožys ir Vilkas. Bylos esmė komiška: svarstoma, kam skirti geresnį maistą. Moralas: norėdamas svetimo, praranda savo (*Sprawa Pana Skopa w Trybunale Wileńskim*). Čia nesunku įžvelgti aliuzijas į to meto tikybinius ir turtinius konfliktus bei jų padarinius.

Vilniaus vyskupo Eustachijaus Valavičiaus rūmus Verkiuose, kaip „mūzų buveinę“, D. Naborovskis apdainavo eilėraštyje „Verkių paguoda“ (*In Werki solatium*), kuriame vietovardį „Verkiai“ kildino iš veiksmažodžio „verkti“, nurodydamas, kad taip tą vietą vadino senieji jos gyventojai. Eilėraštis baigiamas tradiciniu palinkėjimu vyskupui, „senato ir mūsų krašto puošmenai“, gyventi „Dievui ir Tėvynei“. E. Valavičius, kaip menų mecenatas, ne kartą minimas ir M. K. Sarbievijaus kūryboje (pvz., Ep. 7: „Vestuvinės Radvilų erelio iškilmės“). Atrodo, kad abu poetai – katalikas ir protestantas – ne kartą buvo susitikę Verkių rūmuose: M. K. Sarbievijus ten skaitė savo eilėraščius lotyniškai, D. Naborovskis – jų vertimus į lenkų kalbą.

Su lietuviškomis realijomis tikriausiai galima sieti ir D. Naborovskio eilėraštį, imituojantį antrą Horacijaus epodę *Beatus ille qui procul negotiis* (*Pieśń nad imitationem Horatiuszowej ody...*):

Laimingas tas, kas be pavydo žemo
Ramiai gyvena savo tėvo žemėj,
Kur žalios pievos ir laukai derlingi,
Kur nepasiekia sąmyšiai triukšmingi.
Jis savo laisvę taip labai brangina,
Jog dvaro tarnas būti neketina.
(Vertė E. Ulčinaitė)

Įdomu, jog tą pačią Horacijaus epodę imituoja ir M. K. Sarbievijus (Ep. 3: *Laus otii religiosi*).

Kaip yra pastebėję tyrėjai, ši Horacijaus epodė XVI–XVII a. lenkų literatūroje sulaukė per trisdešimties perdirbimų⁹. Vieni autoriai į gyvenimą kaime žiūrėjo miestiečio akimis ir traktavo ironiškai (kaip ir pats Horacijus), kiti kaimą laikė panacėja nuo visų blogybių, ieškojo ten poilsio, ramybės, kūrybinės atgaivos. D. Naborovskis priklauso pastariesiems. Jis gerokai praplėtė Horacijaus temą, papildė moralinių kaimiečio savybių aprašymą, įvedė naujų epizodų, paimtų iš tuometinio kaimo aplinkos (rytmečio malda, pjūtis, medžioklė, šventiniai žaidimai). Be visų kitų privalumų, poetui kaimas – vieta, kur gyvena mūzos ir kur jis gali tikėtis poetinio įkvėpimo:

Aš su jumis šitų laukų ramybėj
Gyvensiu, mūzos, kol užges gyvybė.¹⁰

w dawnej Polsce, Warszawa, 1994, p. 142–143.

⁸ Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”. *Piśmiennictwo staropolskie*, t. 3, Warszawa, 1965, p. 5–7.

⁹ Walecki, W., „Horacjański epod „Beatus ille” w literaturze staropolskiej”, in: *Meander*, Kraków, 1972, rok 27, zesz. 7–8, p. 329.

¹⁰ *Dainos pasauliui, saulei ir sau*, p. 323.

Nors poeto apdainuota vieta nėra konkrečiai įvardyta, tačiau galime spėti, jog čia kalbama apie Kernavės dvarelį netoli Vilniaus, kurį labai mėgo, kur stengėsi tarsi Ciceronas Tuskule kuo dažniau būti, kuris įprasmino jam antikinę *otium* sampratą.

Su ta pačia Biržų Radvilų dvarų aplinka buvo susiję dar bent du poetai: S. Risinskis ir S. Pšipkovskis.

SALIAMONAS RISINSKIS (?–1625) pasirašinėjo slapyvardžiais *Pantherus, Rysinius, Sarmata*, buvo LDK bajoras, Reformacijos veikėjas, didžiąją gyvenimo dalį praleidęs Lietuvoje.

Kilęs iš bajorų šeimos, gyvenusios Rysino kaime, Polocko vaivadijoje. Neaišku, kur baigė pradinį mokslus, tačiau 1586–1589 m., atlydėjęs bajoraičius Kristupą ir Stanislovą Bučinskius, studijavo Altdorfo universitete Vokietijoje, vėliau lankėsi Prahoje, o 1601–1603 m. lydėjo Kristupą Radvilą į Leipcigą, Bazelį, Ženevos universitetus. Maždaug nuo tų metų jo gyvenimas susijęs su Radvilų dvaru: Kristupu Radvilu Perkūnu (1547–1603), jo sūnumi Kristupu Radvilu (1585–1640) ir vaikaičiu Jonušu Radvilu (1612–1655). Apie 1603 m. (o gal ir anksčiau) apsigyveno Vilniuje. Čia, sprendžiant iš laiškų, gyveno iki mirties.

Klasikinės filologijos studijos, pažintis su žymiausiais Europos tos srities žinovais padėjo S. Risinskiui įvaldyti populiarius to meto literatūros žanrus, aktyviai dalyvauti XVI a. pabaigos–XVII a. pirmos pusės intelektualiniame gyvenime. S. Risinskio kūrybinį palikimą sudaro laišakai, istoriniai, paremiografiniai veikalai, elogijai, Antikos autorių komentarai.

Dar būdamas Altdorfo universiteto studentas, S. Risinskis įsitraukė į mokslinę diskusiją dėl kai kurių vėlyvosios Antikos poeto Decimo Didžiojo Auzonijaus (*Decimus Magnus Ausonius*, apie 310–395) poezijos vietų interpretavimo. 1588–1589 m. jis parašė *Dvi knygas epistolinių svarstymų apie konsulą Auzonijų (Exercitationum epistolicarum ad Ausonium virum consularem libri duo)* ir drąsiai polemizavo su žymiu Renesanso humanistu Juozapu Justu Skaligeriu. Taigi su S. Risinskiu pagrįstai galima sieti „klasikinės filologijos pradžia Lietuvoje“¹¹.

Studijuodamas Altdorfo universitete, S. Risinskis išleido ir kitą reikšmingą savo veikalą – *Dvi laiškų knygas (Epistolarum... libri duo, Altdorphii, 1587)*. Čia publikuojamas 71 laiškas – tai korespondencija su Niurnbergo universiteto profesoriais Georgijumi Glacianu, Johanu Buseretu ir kt., laišakai auklėtiniais Bučinskiams, draugams, kolegoms. Palyginus su kitų Lietuvos humanistų – A. Kulviečio, S. Rapolionio, A. Rotundo, A. Volano – laiškais, kuriuose daugiausia diskutuojama apie tikėjimą, laisvę ir valstybę, S. Risinskis, kaip ir dauguma Europos humanistų (Erazmas Roterdamietis, Justas Lipsijus, Ercijus Puteanas), samprotauja apie mokslą, išsilavinimą, knygas, keliones, žmogaus vertę ir t. t.

Grįžęs po studijų į Lietuvą ir galutinai susiejęs savo gyvenimą su Radvilais, daugumą savo kūrinių S. Risinskis skyrė Radvilų žygiams pašlovinti. 1614 m. Liubčioje, Petro Blasto Kmitos spaustuvėje, buvo išleistas *Trumpas pasakojimas apie Kristupo Radvilo žygius (Rerum ab Cristophoro Radivilio... gestarum epitome)*, kuriame primenami Kristupo Radvilo Perkūno žygiai, ypač išaukštinama pergalės prie Kuoknesės (1601) svarba, nes po jos švedai buvo išstumti iš Livonijos. Prie šio veikalo yra pridėta dešimt elogijų, pateikiančių nemažai informacijos apie žymiausių Radvilų giminės atstovų visuomeninę, politinę, karinę veiklą. Elogijuose gausu panegirinės patetikos, retorinių formulių. Štai Mikalojui Radvilui Rudajam (1512–1584) skirtas elogijo fragmentas:

[...] jis buvo teisingas teisme, taurus – draugystėje,
nuolaidus – su kaimynais, lipšnus – su šeimynykščiais,
abejingas turtui savajam,
o su valstybės labu – rūpestingas,
atlaidus – kaltininkams, dosnus – nevertiesiems,
humaniškas buvo su kiekvienu,
o su visais garsėjo prakilniu elgesiu.¹²

¹¹ Narbutas, S., „Žmogiškumo sklaida Saliamono Risinskio raštuose“, in: Risinskis, S., *Trumpas pasakojimas apie garsiuosius šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius*, (ser. *Ištakos*), Vilnius, 2000, p. 26.

¹² Narbutas, S., *Lietuvos Renesanso literatūra*, Vilnius: 1997, p. 61.

S. Risinskis, kaip ir kiti Radvilų dvaro poetai, savo eilėraščius išspausdino proginiame rinkinyje mirus Jonušui Radvilui (1620) *Raudos [...] šviesiausio kunigaikščio pono Jonušo Radvilo mirties paminėjimui (Naeniae a diversis scriptae in exequias illustrissimi Principis D. Janussii Radvili, Lubcz, 1621)*. Be S. Risinskio, savo kūrinių čia įdėjo D. Naborovskis, B. Budnas, P. Kochlevskis¹³.

S. Risinskio bibliografiją neseniai papildė dar vienas kūrinys – *Veikalas apie Radvilų giminės kilmę (De origine gentis Radiviliae syntagma)*. Jo rankraštis, aptiktas Balzeko lietuvių kultūros muziejuje Čikagoje, išverstas ir publikuotas Lietuvoje¹⁴. Pradėdamas Radvilų giminę nuo legendinio Lizdeikos, S. Risinskis pateikia dvidešimties žymiausių šios giminės atstovų biogramų (tarp jų – vienintelės moters Barboros Radvilaitės) ir baigia Vilniaus pilininko Jonušo Radvilo mirtimi (1620). S. Risinskis čia iškyla kaip originalus „gyvenimų aprašymo“ žanro tradicijos, einančios nuo Plutarcho, Svetonijaus, Nepoto laikų, tęsėjas – lietuvių herojus jis įkomponuoja į visuotinę istorinių įvykių erdvę, pateikdamas analogijų ir palyginimų su Biblijos, Antikos, naujųjų laikų istoriniais ir mitiniais personažais.

S. Risinskis buvo puikiai susipažinęs su Europos literatūrinių ir estetinių idėjų raida, jautė jų pokyčius, sekė aktualijas. Tai rodo jo *Komentarai Liucijaus Anėjaus Senekos laiškamams (Ad epistolas L. Annaei Senecae, philosophi stoici, notarum sive conjecturarum liber)*, 1620 m. išleisti Niurnberge, tačiau parašyti Vilniuje (pratarmėje nurodyta 1616 m. kovo 31 d. data).

XVI a. pabaigoje–XVII a. pradžioje įsigalėjęs Senekos kultas buvo savotiška reakcija į Renesanso epochoje vyravusią Cicerono stiliaus „monopoliją“. Justas Lipsijus (Justus Lipsius, 1547–1606), Ercijus Puteanas (1574–1646) ir kiti to meto humanistai aukštino glaustą, sentencišką Senekos stilių, leido jo veikalus, rašė jiems komentarus, vertė į tautines kalbas (lenkų, prancūzų, vokiečių). S. Risinskio pavyzdys rodo, kiek bendros europinės tendencijos buvo gyvos LDK ir kokiais būdais čia buvo įtvirtinamos.

Dar vienas reikšmingas S. Risinskio veikalas, išleistas 1618 m. Liubčioje, tačiau parašytas greičiausiai Vilniuje (dedikacija Vinandui Kornelijui rašyta Vilniuje 1617 m. spalio 31 d.), vadinasi *Tūkstantis aštuoni šimtai lenkiškų patarlių (Proverbiorum polonicorum [...] centuriae decem et octo)*. Tai vienas iš ankstyviausių paremiologijos žanro kūrinių Lenkijoje ir Lietuvoje. S. Risinskis pateikia daugiau kaip tūkstantį lenkiškų patarlių bei priežodžių, surinktų jam gerai pažįstamo lenkų, baltarusių ir lietuvių kalbų mišinio areale, taip pat stengiasi nurodyti atitikmenis kitose kalbose, Biblijoje, antikinėje literatūroje, Bažnyčios Tėvų, žymiausių humanistų raštuose. Prie lenkiškos patarlės *Kto dał zęby, ten da y chleb* („Kas davė dantis, tas duos ir duonos“) yra nuoroda: „Lietuviška patarlė“ (*Proverbium Lituenum*). Deja, tai vienintelis lietuviškas atitikmuo, nors analogijų su lietuviškomis patarlėmis būtų galima surasti gerokai daugiau. S. Risinskio *Lenkiškų patarlių* populiarumą liudija mažiausiai šeši leidimai, pasirodę XVII a. (1618, 1619, 1620, 1621, 1629, 1634).

S. Risinskis buvo ne tik poetas, literatas, kultūrininkas plačiausia šio žodžio prasme, bet ir pedagogas, K. Radvilo Perkūno vaikų ir vaikaičių mokytojas. Pedagoginiais tikslais apie 1586 m. ėmė kaupti biblioteką, kurios komplektavimas truko iki pat mirties. Bibliotekai buvo nuomojamos patalpos Vilniuje, kunigaikščių Sluckų mūriniame name Vokiečių gatvėje. Pats S. Risinskis gyveno kalvinistams Radvilams priklausiusiame name dabartinėje Liejyklos gatvėje¹⁵.

S. Risinskio biblioteką sudarė apie 1000 tomų knygų. Jos išlikęs sąrašas padeda suprasti XVII a. LDK inteligento profesinius polinkius, asmeninius interesus, kultūrinius ryšius, patikslinti kai kuriuos S. Risinskio kūrybos aspektus. Didžiausią bibliotekos dalį sudarė Antikos autorių leidiniai (apie 140 įrašų), XVI–XVII a. Europos humanistų veikalai (Erazmo Roterdamiečio, J. Lipsijaus, J. C. Skaligerio, P. Melanchtono), istorijos, kelionių ir geografijos knygos, pedagogikos ir teologijos literatūra, veikalai

¹³ Jurginis, J.; Lukšaitė, I., *Lietuvos kultūros istorijos bruožai: Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus*, Vilnius, 1981, p. 319.

¹⁴ Risinskis, S., *Trumpas pasakojimas apie garsiausios šviesiausiojo didiko Biržų ir Dubingių kunigaikščio Kristupo Radvilos žygius*, (ser. *Ištakos*), Vilnius, 2000, p. 127–180, 197–233.

¹⁵ Lukšaitė, I., „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, in: *Iš Lietuvos bibliotekų istorijos*, Vilnius, 1984, p. 18.

valstybės valdymo ir politikos klausimais¹⁶.

S. Risinskis mirė 1625 m. lapkričio 13 d. poeto D. Naborovskio namuose Doliatyčiuose (Nemuno aukštupyje), ir tai, kad D. Naborovskis iš karto parašė apie tai išsamų pranešimą kunigaikščiui Kristupui Radvilui, rodo, kokia svarbi Radvilų aplinkoje buvo S. Risinskio asmenybė. Įdomi šio pranešimo detalė yra ta, kad mirštantis (atrodo, nuo apopleksijos) S. Risinskis šv. Pranciškaus pavyzdžiu buvo paguldytas ant žemės, tuo pabrėžiant žmogaus menkumą. Šis paprotys buvo itin gyvas taip kalvinistų.

SAMUELIS PŠIPKOVSKIS. Kristupo Radvilo dvarui priklausė dar vienas poetas, Reformacijos veikėjas, arijonas, kilęs iš apsišvietusių bajorų, Samuelis Pšipkovskis (Samuel Przytkowski, apie 1592–1670). Jis pasirašinėjo slapyvardžiais *Eques Polonus, Julius Celsus, Ireneus Philaletus*. Šį poetą išgarsino poleminis traktatas *Disertacija apie taiką ir bažnyčios santarvę (Dissertatio de pace et concordia Ecclesiae, Amsterdamas, 1628)*, sulaukęs kelių leidimų, išverstas į anglų kalbą (Londonas, 1653).

Su etmono Kristupo Radvilo dvaru S. Pšipkovskis savo gyvenimą susiejo nuo 1621 m. Apie 1628 m. apsigyveno Dailidžių palivarke netoli Bialistoko (Balstogės). Kartais gyvendavo Biržuose. Kai 1640 m. įvyko religinis konfliktas tarp kalvinistų ir jėzuitų, S. Pšipkovskis išsikėlė gyventi į Ukrainą. Daug rašė apie toleranciją. Knygelėje *Jonušo Radvilo išteisinimas (Apologia pro Janussio Radvilo)* užstojo Jonušą Radvilą, kaltinamą išdavyste dėl Kėdainių unijos su švedais sudarymo. (Tiesa, šio veikalo autorius antraštiniame lape nenurodytas, todėl S. Pšipkovskio autorystė tik spėjama.) Įsigalėjus banicijos įstatymui, 1658 m. išvyko iš Lenkijos ir apsigyveno Boguslovo Radvilo dvaruose Prūsijoje, kur iki mirties buvo arijonų bendrijos Prūsijoje vadovu¹⁷. Parašė B. Radvilo biografiją, kuri buvo išleista tik XIX a.¹⁸ Giminytės ryšiais buvo susijęs su Zbignievu Morštinu ir Vaclavu Potockiu.

Galbūt nemaloni Reformacijos ir Kontrreformacijos politinių ideologinių konfliktų patirtis, sunkūs asmeniniai išgyvenimai (buvo ištremtas iš Tėvynės) skatino S. Pšipkovskį ieškoti paguodos filosofijoje, kasdienių įvykių kaitoje įžvelgti universalesnius dalykus. Toks yra S. Pšipkovskio eilėraštis „Rudens lygiadieniui“ (*Ad aequinoctium autumnale*). Lygindamas žmogaus ir dangaus šviesulių kelio panašumą, poetas pasiekė gilios filosofinės prasmės, emocinio įtaigumo. Eilėraštyje gaubia elegiška būties trapumo nuotaika, stiprus žmogaus ir gamtos ryšio pajautimas:

Šaukia jau, Febai, tave į šiltuosius kraštus Ožiaragis
Takas tavasis – dangaus skliauto pačiam vidury.
Jau dienas ir naktis lygiomis padalijo Svarstyklės,
Nuo Erigonės drovios rankų nusvirusios štai.
Ar beišvysi vėl mus tokius pat kaip palikdamas, Febai,
Grįžęs atgal jau kitų metų naujuoju keliu,
Kai pasauliui jaunystę, o žemdirbiui pjūtį atneši
Ir pilkuosius medžius lapais papuoši žaliais.
Bėki, skaistus šviesuly. Juk ir mes trumpai tik tebėgam,
Žemės vaikai ir dalis aukštojo tavo dangaus.
Žvaigždės juk esam ir mes, ir mus apgaubia šešėliai,
Kai užgęsta staiga proto skaidrioji šviesa.
Tad išvyski dar mus, sugrįžęs, kol šviečiam lyg žvaigždės,
Būdami tik blyškus saulės skaisčios atspindys.
(Vertė E. Ulčinaitė)

Filosofinė refleksija ženklina S. Pšipkovskio *Elegijas Viešpačiui Kristui (Elegiae ad Christum Dominum)*, jungiančias antikinės elegijos ir krikščioniškosios maldos poetiką („Tėve, duok mums suvokti amžinąjį grožį, uždek mūsų širdis savo ugnimi, padaryk, kad mūsų protų nejveiktų aklas godulys, užtemdantis gėrį“). Tačiau S. Pšipkovskis buvo ir poetas publicistas, aprašęs

¹⁶ *Ibid.*, p. 18–19.

¹⁷ Lukšaitė, I., *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje*, Vilnius, 1980, p. 125–126.

¹⁸ *Żywot Jaśnie Oswieconego Bogustawa Radziwiłła*, wyd. A. Popliński, Poznań, 1840.

tikybinių kovų pragaištingumą, Lenkijos karus su švedais (*Ad Poloniam de pactis cum sveco Prussicis*), ispanų – su Nyderlandais (*Ostenda*). Belgijos miestui Ostendei (dabar Oostende) skirtame eilėraštyje pateikiamas šiurpus, galima sakyti, apibendrinantis karo padarinių vaizdas, keliantis liūdesį ir pasibaisėjimą:

Miestas, kurį pritrenktoms gentims šlovė nūnai rodo,
Ženklintas Marso žiauraus, regėjęs narsumą palaužtą,
Virtęs garbingu kapu tautų begalinei daugybei –
Štai reginys, kuriame pelenai su krauju susimaišę.
[...]
Stovi ispanas liūdnei prie to kapinyno: neteikia
Pergalė džiaugsmo, akių nedžiugina užimtos sienos,
Aitrina širdį kova, kurioj tiek žuvusių liko.
(Vertė E. Ulčinaité)

Šios vietovės paminėjimas S. Pšipkovskio kūryboje turbūt nėra vien literatūrinė aliuzija: protestantiškųjų Nyderlandų karuose prieš katalikiškąją Ispaniją kovojo ir Boguslovas Radvilas (1620–1669) – Jonušo Radvilo sūnus.

S. Pšipkovskis rašė daugiausia lotynų kalba. Jo, kaip ir kitų protestantų, rankraštinę poeziją surinko su Kėdainiais ir Biržais susiję literatai Jonas ir jo sūnus Jokūbas Teodoras Trembeckiai, parengę rinkinį *Poezijos gėlynas (Wirydarz poetycki)*¹⁹. Tiek autoriaus asmenybei, tiek laikotarpiui pažinti svarbūs S. Pšipkovskio 1621–1664 m. laišakai, rašyti Kristupui ir Boguslovui Radvilams. Kol kas mažai tyrinėti, jie guli Varšuvos senųjų aktų archyve.

ZBIGNIEVAS MORŠTINAS. Su Biržų Radvilais buvo susijęs ir kitas žymus Baroko poetas arijonas Zbignievas Morštinas (Zbigniew Morsztyn, apie 1628–1689), kilęs iš garsios poetų giminės, kuriai priklausė XVI–XVII a. sankirtoje gyvenęs Jeronimas Morštinas, išleidęs filosofinių eilėraščių knygą *Pasaulio malonumas (Światowa rozkosz, Kraków, 1606)*, šiek tiek vėliau gyvenęs Jonas Andrius Morštinas, išgarsėjęs lyrinių eilėraščių rinkiniu *Liutnia (Lutnia, išleistas XIX a.)*, pusbrolis Stanislovas Morštinas, poetas ir vertėjas, pusseserės vyras Vaclavas Potockis, didžiulio literatūrinio palikimo autorius. Tačiau visi minėtieji Morštinai (beje, visi arijonai) gyveno ir kūrė Lenkijoje, tuo tarpu Z. Morštinas susiejo savo gyvenimą su Kristupo ir Boguslavo Radvilų dvaru ir iki mirties ištikimai jiems tarnavo.

Į Lietuvą Z. Morštinas atvyko 1648 m., dalyvavo kovose su totoriais, o 1654 m. kovojo Lietuvoje prieš Maskvos armiją. Karų su švedais metu palaikė karaliaus Jono Kazimiero pusę, buvo patekęs į švedų nelaisvę. Iš jos sugrįžęs sulaukė įvairių karaliaus malonių „už tai, kad Mums ir Respublikai ištikimai, pastoviai nuo jaunystės tarnavo“²⁰. Todėl 1658 m. Seimo nutarimą dėl banicijos arijonams, t. y. dėl jų ištrėmimo iš Lenkijos Karalystės ir LDK, Z. Morštinas priėmė kaip ypatingą skriaudą. Gerokai vėliau, nei leido banicijos įstatymas, 1662 m. Z. Morštinas persikėlė gyventi į Boguslavo Radvilo dvarą Prūsijoje. Šiaim mirus (1669), tapo jo dukters Liudvikos Karolinos globėju. Jai ištekėjus už Brandenburgo markgrafo Liudviko, nutrūko Biržų ir Dubingių Radvilų giminės linija.

Z. Morštinas artimai bendravo su S. Pšipkovskiu, J. T. Trembeckiu, net ir tremtyje rūpinosi arijonų bendruomenės reikalais. Mirė Karaliaučiuje 1689 m.

Jam gyvam esant buvo išspausdinta vos keletas kūrinių. Kitus surinko ir išsaugojo savo *Poezijos gėlyne (Wirydarz poetycki)* J. T. Trembeckis.

Z. Morštinas buvo karys ir poetas. Tai atsispindi jo kūryboje, kurią lenkų literatūros istorikas Czesławas (Česlovas) Hernasas apibūdino kaip „poetinės ironijos ir nelaisvės heroizmo“ išraišką²¹. Z. Morštinas rašė epitafijas, epigramas, trenus, epitalamijus, emblemas, poemas, eiliuotus laiškus. Jam būdinga savistaba, ironija savo ir kitų atžvilgiu, pastangos derinti individualią refleksiją, panoraminį

¹⁹ Trembecki, J. T., *Wirydarz poetycki*, zbiór wyd. A. Brückner, t. 1–2, Lwów, 1910–1911.

²⁰ *Antologia polskiej poezji metafizycznej epoki baroku*, opr. i wstępem poprzedził K. Mrowcewicz, Warszawa, 1993, p. 165.

²¹ Hernas, Cz., *Barok*, Warszawa, 1973, p. 268.

epiškumą ir epigraminį žaismingumą, patriotinius ir religinius motyvus.

Z. Morštinas išgarsėjo eilėraščių rinkiniu *Namų mūza* (*Muza domowa*, parašytas apie 1675), kurio jau pats pavadinimas nusako asmenišką, intymų kalbėjimą, paprastų kasdienių išgyvenimų raišką, kaip priešpriešą pakiliai, rafinuotai dvaro poezijai. „Sau dainuoju“ (*mihi cano*), sako poetas ir dainuoja apie „meilę be pavydo“, apie „širdį žeidžiantį Kupidoną“, apie „mylimą mergelę“, jos meilumą ir žavumą²². Kai kurie Z. Morštino eilėraščiai labai dainingi, primenantys liaudies dainas, pvz., „Atsisveikinimo daina“ (*Pieśń na pożegnanie*):

Jau žirgus balnoja,
Jau joti vilioja,
Turiu jau tave palikti,
Į tolimą kelią ilgam išvykti.

O kam aš tave paliksiu
Kada vėl tave išvysiu?
Man akys kasdien ašaroja.
Kada jos regės vėl tave, mylimoji?
(Vertė E. Ulčinaitė)

Rinkinyje *Namų mūza* Z. Morštinas išdėsto savąją „gyvenimo kaime“ filosofiją, kaip ir jo pirmtakas D. Naborovskis, laikydamas tą gyvenimą laimingu, prasmingu, užpildančiu visą žmogaus būtį. Programiniu šiuo požiūriu galima laikyti eilėrašį „Troškimas“ (*Votum*), kurio paantraštėje sakoma: „Daina, apsakanti visus gyvenimo šiame pasaulyje būdus ir nurodanti, kur slypi visų didžiausia žmogaus laimė“²³. Laipsniuodamas „laimingas tas, kuris“, poetas galiausiai pateikia tokį laimingumo apibrėžimą: „laimingas tas, kuris sugebėjo paniekinti ir sutrypti pasaulio viliones“ (*który świat z jego wabami / pogardzić umiał i deptać nogami*). O tai įmanoma padaryti tik gyvenant kaime, pasiduodant ramiam ir pastoviam jo „darbų ir dienų“ ritmui. Visa kita – „niekai“ (*fraszki*). Taigi Z. Morštinas pateikia dar vieną Horacijaus epodės *Beatus ille* imitaciją. Atrodo, kad eilėraštis buvo parašytas 1657–1659 m., t. y. gyvenant Lietuvoje.

Kitas poetui šlovę pelnęs eilėraščių ciklas *Emblemos* (*Emblemata*, parašytas apie 1680) sukurtas populiarios Baroko epochoje antitezės „dieviška – žemiška“ meilė (*amor divinus – amor profanus*) pagrindu, remiantis Giesmių giesmės motyvais. Pagrindinė šio ciklo tema yra dieviškos meilės analizė, visa apimančios Dievo meilės ir žmogaus noro bei pastangų tą meilę priimti santykis. Z. Morštinas tvirtina, jog tik sąmoningai puoselėjama meilė Dievui gali išgelbėti žmogų nuo dvasinių ir fizinių kolizijų, jį sustiprinti ir apsaugoti. Nuolankus nusizėminimas („Kur aš pabėgsiu, kur aš vargšas pasidėsiu?“), aistringas veržimasis Dievop („Prikaustyta prie žemės mano siela trokšta pakilti į dangų, kur jos Tėvynė, kur saldusis Jėzus“), pagaliau Sužadėtinį ir Sužadėtinę sujungianti meilės ugnis – tai metafizinės poezijos simboliai, Baroko žmogaus mąstymo ir tikėjimo raiškos ženklai. Kitaip negu kai kurie katalikų poetai (pvz., S. Grabovieckis), labiau akcentuojantys kančios metafiziką, Z. Morštinas stengiasi gilintis į meilės metafiziką pabrėždamas laisvos valios vaidmenį siekiant Dievo meilės. Poetas šlovina „laisvą mintį“ kaip „dieviškos išminties pėdsaką“, priartinantį žmogų prie tobulybės.

Emblema buvo vienas populiariausių žanrų Baroko epochoje, jungęs grafinį vaizdą ir poetinį tekstą. Emblemą paprastai sudarė trys dalys: vaizdas (*imago*), dažniausiai turintis alegorinę prasmę, inskripcija (*motto, lemma*), pateikianti apibendrintą, dažniausiai sentencišką to vaizdo paaikškinimą, ir subskripcija – poetinis tekstas, tarsi komentuojantis vaizdą, atskleidžiantis jo prasmes. Tokiu principu parašytos ir Z. Morštino *Emblemos*. Savo rinkinyje jis rėmėsi nežinomo prancūzų kapucinų vienuolio knyga *Dieviškos ir žmogiškos meilės emblemos* (*Les Emblemes d'amour divin et humain ensemble*), pirmą kartą išleista apie 1631 m., tačiau ne kartą leista ir vėliau (1640, 1687). Z. Morštinas panaudojo tuos pačius grafinius raižinius ir inskripcijas, tačiau sukūrė savo poetinį tekstą. *Emblemos* dedikuotos

²² Cit. iš: Morsztyn, Z., *Wybór wierszy*, opr. J. Pelc, (ser. *Biblioteka Narodowa*, Seria 1, Nr. 215), Wrocław [i in.], 1975, p. 27, 141 ir kt.

²³ *Ibid.*, p. 98.

katalikei kunigaikštenei Kotrynai Sobieskytei-Radvilenei, Olykos ir Nesvyžiaus kunigaikščio Mykolo Kazimiero Radvilo (mirė 1680) žmonai.

Z. Morštino poezija remiasi kontrastų, antinomijų, priešybių vienybės principu. Gyvenimo džiaugsmo, meilės, ramybės apologetiką keičia dramatiški gyvenimo prasmės ieškojimai, atvedantys prie vienareikšmiškos išvados, jog žmogaus gyvenimas – tai „sapnas ir šešėlis“ (*sen i cień*), „naktis“, „gyvenimo iliuzija“, „mirties esatis“. Dievas yra tai, kas „pažadina iš sapno“ ir parodo kelią. Eilėraštyje „Giesmė prispaudime“ (*Pieśń w ucisku*), parašytame jau tremtyje ir parafrazuojančiame 55 psalmę, poetas su džiaugsmu aukoja Dievui savo kančias, skriaudas, pradimus, pasikliaudamas Dievo meile ir išganymu. 186 eilučių kūrinys tarsi apibendrinama arijonų ir apskritai visų kitatikių lemties istorija.

STANISLOVAS SERAFINAS JAGODINSKIS. Su Lietuva ir Lenkija artimai buvo susijęs ir kitas XVII a. poetas, vertėjas, heraldikas Stanislovas Serafinas Jagodinskis (Stanisław Serafin Jagodyński, apie 1590–1644), kilęs iš neturtingų Žemaitijos bajorų šeimos. Tarp 1606–1618 m. studijavo Vilniaus universitete. Pirmuosius kūrinius savo vardu išleido Vilniuje, J. Karcano spaustuvėje. Tai panegirika lenkų kalba, skirta Jeronimui Valavičiui (*Epitimia J. W. Pana Jarosza Wollowicza...*, Wilno, 1613), epitalamijas Kristupo Chaleckio vestuvių proga (*Szygia praenobilium mysteorum coniugum...*, Vilnae, 1613), epitalamijas Aleksandro Chaleckio ir Onos Magdalenos Vainaitės vestuvėms (*Nymphica przy ochotney myśli dwu przeznacznych familii*, Wilno, 1617). Deja, nė vieno šių kūrinių nėra Lietuvoje. Jie saugomi Lenkijos Kurniko, Čartoriskių, Osolinskių bibliotekose²⁴. Kai kurie tyrinėtojai nurodo ir daugiau S. S. Jagodinskio tekstų, išspausdintų įvairiuose XVII a. rinkiniuose, šiandien beveik nežinomų²⁵. Atrodo, paskutinis S. S. Jagodinskio literatūrinės veiklos Vilniuje dokumentas yra eilėraščiai, publikuoti sveikinimų rinkinyje, skirtame Vilniaus vyskupu tapusiam Eustachijui Valavičiui (*Auspiciatissimus [...] Eustachii Wollowicz [...] entronismus a iuventute academica Vilmensi [...] adornatus*, Vilnae, 1616).

Remiamas didikų Chaleckių, 1619 m. S. S. Jagodinskis išvyko į Krokuvą ir ėmė studijuoti teisę Krokuvos akademijoje. 1620–1621 m. tęsė studijas Paduvos universitete ir gavo „abiejų teisių juriskonsulto“ laipsnį (*Juris utriusque consultor*). 1624–1625 m. dalyvavo karalaičio Vladislovo kelionėje po Europos kraštus. 1627 m. įsigijęs nedidelį dvarelį šalia Krokuvos, ten gyveno iki mirties. Vertė iš italų kalbos operų libretus, Petrarkos sonetus. Išleido lenkišką giesmyną *Katalikiškos giesmės* (*Pieśni katolickie*, Kraków, 1638), kuriuo rėmėsi S. M. Slavočinskis ir S. Jaugelis-Telega, versdami giesmes į lietuvių kalbą.

Vis dėlto didžiausią populiarumą S. S. Jagodinskiui pelnė 1620 m. Krokuvoje išleistas herbinių epigramų rinkinys *Grašis, uždengtas ir papuoštas paukščių karaliaus erelio sparnais, kunigaikščių Radvilų, visada maloningų ir visokeriopai darbingų [herbo simbolis]* (*Grosz pod zastoną i ozdobą skrzydeł króla ptaków orła Książąt Radziwiłłów zawsze miłościwych znacznie wieloczynnych*). Autorius čia šmaikščiai išjuokia pinigų „visagalybę“ ir keliaklupsčiavimą prieš jį, tarsi pratęsdamas P. Roizijaus satyros žanro tradiciją:

Visaip grašius vadina: *gilt, daemon, mamona*, –
Vardų visokių grašiu privalvoja žmonės.
Tačiau jo tikrą prasmę jei žadi įminti,
Turėtum iš tiesų jį *totum fac* vadinti.²⁶
(Vertė E. Ulčinaitė)

Vėlesniuose leidiniuose *Graši* papildė „Žmogiškosios išminties apoftegmoms“ (*Apoftegmata ludzkiej mądrości*), t. y. aforistiniai pasakojimai „apie grašio vertę ir kai kuriuos grašio klausimus“.

S. S. Jagodinskis buvo itin jautrus žodžio fonetikai ir fonikai, ieškojo įvairių garsinių panašumų ir sąskambių, stengėsi įžvelgti pasaulio paradoksus, išreikštus žodžiuose, pats kurti įvairius lingvistinius

²⁴ *Polski słownik biograficzny*, t. 10, Wrocław [i in.], 1962–1964, p. 321–327.

²⁵ Witczak, T., „Do biografii i twórczości Stanisława Serafina Jagodyńskiego“, in: *Studia Polonistyczne*, Poznań, 1978, t. 5, p. 161–171.

²⁶ *Dainos pasauliui, saulei ir sau*, p. 297.

eksperimentus, žaisti žodžiais ir jų prasmėmis²⁷. Tai būdinga Baroko epochai, kurią ženklina antinominis mąstymas, nuostabos ir neįprastumo siekis, priešybių žaismas, metafizinės įžvalgos ir rafinuotos retorikos ornamentika.

ALEKSANDRAS TEODORAS LACKIS. Panašaus likimo sulaukė kitas išeivis iš Žemaitijos bajorų, XVII a. poetas, vertėjas, karvedys Aleksandras Teodoras Lackis (apie 1617–po 1683). Jo prosenelis rusas Ivanas Lackis atsikėlė į Lietuvą iš Maskvos 1534 m. Poeto senelis Teodoras Lackis (mirė 1616) ėjo karinę tarnybą pas karalių Steponą Batorą. Jaunystėje keliavo po Italiją (1584–1586), vėliau po Prancūziją, Vokietiją, Nyderlandus. Domėjosi alchemija. Dalyvavo Livonijos kare. Į mūšį prie Salaspilio (1605) atsivedė 200 savo kareivių. L. Bojerio *Karolomachijoje* (*Carol. III, 1670, 1870*) vaizduojamas kaip vienas narsiausių to mūšio dalyvių, etmono J. K. Katkevičiaus „dešinė ranka“. Po šio mūšio gavo Lietuvos kariuomenės raštininko pareigas. Jo sesuo Teodora (Bogdana?) tapo žinomo XVI a. literato Elijo Pilgrimovijaus žmona²⁸.

Poeto tėvas Jonas Alfonsas Lackis (mirė 1646) buvo Minsko ir Žemaitijos kaštelionas (1630), Žemaitijos generalinis seniūnas (1643). Baigęs jėzuitų kolegiją, tapo karaliaus Zigmanto III, o vėliau karaliaus Vladislovo IV Vazos dvariškiu. Studijavo Paduvoje (įrašytas 1612 08 01). Dalyvavo Chotino mūšyje (1621) ir įvairiose karinėse akcijose prieš švedus Livonijoje. Kaip karštas katalikas fundavo nemažai bažnyčių ir vienuolynų. Jo sūnūs – Biržų tijųnas Samuelis Jonas ir Trakų pakamarė Petras Kazimieras – dalyvavo kare su švedais Lietuvoje ir Žemaitijoje, yra minimi Mikalojaus Kazimiero Šemetos *Reliacijoje* (1657).

Dar studijuodamas Vilniaus universitete retoriką, poeto brolis Petras Kazimieras Lackis išleido panegirinį kūrinių *Septyni Katkevičių herojai* (*Septem Chodkiewiczii heroes...*, Vilnae, 1642). Tuo tarpu Jonui Alfonsui Lackiui ir visai giminei skirtą panašų kūrinių *Trys giminės viršūnės* (*Fastigium triplex familiae...*, Vilnae, 1644) parašė Kazimieras Pacas. A. T. Lackis nenusileido savo kūrybingiems giminaičiams ir į lenkų kalbą išvertė labai populiarią XVII a. Europoje jėzuito Hermano Hugono emblemų rinkinį *Pamaldūs troškimai* (*Pia desideria, Antverpiae, 1624*). A. T. Lackio vertimas *Pobožne pragnienia* buvo išleistas šešis kartus: 1673, 1697, 1737, 1744 – du kartus, 1774 m. Tai tipiškas emblemų rinkinys, tiek turiniu, tiek forma artimas Z. Morštino *Emblemoms* ir kitiems šio pobūdžio tekstams. Poetas Vespasijanas Kochovskis apibūdino šio vertimo stilių kaip „ypač švarų“ (*Styl wiersza twego wybornie chędogi*). Galbūt čia tiktų sakyti ir „preciziškas“, „elegantiškas“, o kartu paprastas ir tikslus. Emblemos pabrėžiamas nesulaikomas laiko bėgimas („laikas nepralenkiamas lekia kaip strėlė“), žmogaus bejėgiškumas („visi žmonės klysdami bėgioja“), atsidavimas Dievo valiai („O Dieve, tegu uždengia mano akis Tavo šventos rankos“; „Tu mano žemė ir jūra, ir dangus, mano Dieve“)²⁹.

Taigi per vieno žmogaus biografiją atsiskleidžia įdomi XVII a. kultūrinė situacija: kitataučių integravimosi Lietuvoje istorija, politiniai, tikibiniai, giminystės ryšiai, LDK bajorų ir valstybės veikėjų išsilavinimas, kultūriniai interesai, gebėjimas vienu metu valdyti kardą ir plunksną, derinti valstybinę ir intelektualinę veiklą. Lackių šeimos atvejis tuo yra ne vienintelis.

STANISLOVAS SAMUELIS ŠEMETA. Savitą vietą Lietuvos Baroko literatūroje užima Stanislovas Samuelis Šemeta (lenk. Stanisław Samuel Szemiot, apie 1657–1684), kilęs iš garsios XVI–XVII a. LDK bajorų šeimos. Jis rašė sentencijas ir epigramas, religinius ir didaktinius, politinius ir satyrinius, proginius ir epinius kūrinius. Visa S. S. Šemetos kūryba pirmą kartą buvo išleista tik XX a.³⁰

Biografinių duomenų apie šį poetą nėra daug. Nežinoma tiksliai gimimo data, vieta, genealogija. Studijavo Vilniaus universitete (baigė Filosofijos fakultetą) ir apie 1673–1674 m. dar tebegyveno Vilniuje (viename eilėraštyje aprašė tilto per Nerį sugriuvimą 1673 m.). 1676 m. S. S. Šemeta vedė Sofiją Kerdėjūtę, Gardino maršalkos dukterį, ir tapo Žemaitijos seniūnu, tačiau netrukus persikėlė gyventi į žmonos krautinį dvarą Palenkėje. Atrodo, jog ten gyveno iki mirties, ūkininkaudamas ir kurdamas eiles. Vis dėlto nebuvo koks atsiskyrėlis: bendravo su žymiais Lietuvos ir Lenkijos didikais

²⁷ Plg. Pelc, J., *Barok – epoka preciwieństw*, Warszawa, 1993, p. 103–104.

²⁸ Visi duomenys apie Lackius iš: *Polski słownik biograficzny*, t. 16, Wrocław [i in.], 1971, p. 406–407.

²⁹ Cit. iš: *Antologia polskiej poezji metafizycznej*, p. 137–146.

³⁰ Szemiot, S. S., *Summariusz wierszów*, z rękopisu wyd. i opr. M. Korolko, Warszawa, 1981. Visos citatos iš šio leidinio.

(ypač Chrapowieckiais), aktyviai reagavo į svarbius to meto įvykius (aprašė pergalę prieš turkus prie Chotino 1673 m. ir Jono Sobieskio galutinį turkų sutriuškinimą prie Vienos 1683 m.). Mirė vykdamas į Gardiną.

S. S. Šemeta rašė lenkiškai, gausiai įterpdamas lotyniškų žodžių ir posakių, taip pat vertė iš lotynų į lenkų kalbą kai kuriuos Antikos autorių tekstus. Jo kūryba – tai vėlyvojo Baroko poezijos pavyzdys, imponuojantis erudicija, antikinių mitologinių, istorinių, literatūrinių siužetų reminiscencijomis, Šv. Rašto citatomis, žavintis sąmoju ir autoironija, stebinantis barokiniais mąstymo paradoksais. S. S. Šemetos poezija skirta sau pačiam, rašoma ne iš reikalo, o dėl paties rašymo malonumo. Būtent taip nusako kūrybos tikslus pats poetas:

Aš sau rašau, pats sau ir savo noru,
Lai mano eilėse kiekvienas ras ką doro.
Kam man tos eilės, gal manęs paklausi?
Mat jeigu nerašysiu – tinginiausiu.
(Vertė E. Ulčinaitė)

Daug dėmesio S. S. Šemeta skiria moralinėms etinėms problemoms. Jis rašo „Apie dorybę ir išmintį“ (*O cnocie i mądrości*), „Apie palaimingą gyvenimą“ (*O żywocie błogosławionym*), apie puikybę, godumą, girtuokliavimą ir būtinybę jam nepasiduoti. Autorius siekia antikinės ir krikščioniškosios etikos nuostatas perteikti paprastam skaitytojui, įvilkti į jam suvokiamos kalbos, stiliaus, formuluočių rūbą. Čia pavyzdžiu galėtų būti „Dialogas arba pokalbis, kur Fortūna, Mirtis ir Laikas apie žmogaus gyvenimą nuomonę reiškia“ (*Dyjalog albo rozmowa, gdzie Fortuna, Śmierć, Czas o żywocie ludzkim zdania dają*). Įdomūs yra „Valdovų laimingo valdymo būdai“ (*Zdrowe sposoby felicissimi regiminis principum*), kuriuose išdėstomi patarimai ir nurodymai, ko valdovas turi bijoti, ko vengti, kaip rūpintis pavaldiniais, svarstoma, kaip asmeniškios valdovų savybės gali paveikti valstybės gyvenimą.

Kaip ir daugelis Baroko poetų, S. S. Šemeta mėgsta antitezes, oksimoronus, paradoksus, sentencijas, alegorijas. Jis aukština „dorybę“ (lot. *virtus*, lenk. *cnota*) kaip vienintelę vertybę, didesnę už auksą, herbų, turtus, grožį, kaip kažką „mielesnį už saulę“. Viskas pasaulyje yra menka ir trapu, laimingas vien tas, kuris „pavedė save Dievui ir jame rado laimę“.

S. S. Šemetos kūryba teikia puikią progą kalbėti apie rankraštinės kultūros sąvoką Baroko epochoje³¹. Būtent iš XVII a. yra likę daugiausia nespausdintų ar nenustatytos autorystės tekstų: eilėraščių rinkinių, dienoraščių, vardinių albumų (len. *imiennik*, lot. *Album amicorum*). To meto kūryboje nuolat pabrėžiamas „rašymo sau“ motyvas, tačiau tai nėra „rašymas į stalčių“. Rankraštiniai tekstai eina iš rankų į rankas, siunčiami draugams, nusirašinėjami, sudarinėjami nuorašų rinkiniai, vadinamieji *silvae*, *miscelanea*, *summa* ir t. t. Atsiranda netgi sąvoka „rankraštinė knyga“. Būtent taip antologiją *Poezijos gėlynas*, į kurią surinko poetų amžininkų palikimą, vadino J. T. Trembeckis. Nežinoma, jog būtų ketinęs ją išspausdinti. Aleksandro Briuknerio pastangomis tai buvo padaryta tik XX a. pradžioje. Tačiau tokia situacija tikriausiai nėra vien autorių kuklumo, nenoro išgarsinti savo kūrybą rezultatas. Matyt, tai iš dalies susiję su Baroko epochos *modus vivendi* nuostata, oksimoroniškai suformuluota Vespasijano Kochovskio kaip *niepróżnujące próżnowanie* – „netinginiaujantis tinginiavimas“, kuri savo ruožtu yra aiški antikinio *negotiosum otium* modifikacija, t. y. fizinio poilsio ir intelektualaus darbo dermė. Joje telpa ir eilėraščių rašymas, ir jų skaitymas, ir patinkančių tekstų nusirašymas, ir čia pat rašomos pastabos, vertinimai, apmąstymai.

S. S. Šemetos rankraščių kodekse, kuris buvo rastas Lenkijos Osolinskių bibliotekoje Vroclave, yra ne tik jo eilėraščių, bet ir dokumentų, laiškų, dienoraščių nuorašai, proginių kalbų, sentencijų, įvairių istorinių knygų ištraukos, parafrazės Biblijos tema, mitologinės, biblinės nuorodos. Kam buvo skirta visa ši medžiaga? Kokiam nors konkrečiam veikalui rašyti, savišvietai, antikinio *ad se ipsum* imitacijai?

³¹ Šia tema Lenkijos literatūros tyrimų institutas (Instytut Badań Literackich) 1988 m. buvo surengęs konferenciją. Medžiaga išleista rinkinyje: *Staropolska kultura rękopisu*, praca zbiorowa pod red. H. Dziechcińskiej, Warszawa, 1990.

Įdomiai šiame sąrašė atrodo kūrybos psichologijai skirti veikalai, traktatas apie sapnus bei žmonių temperamentus, atskleidžiantys provincijos poeto interesus.³²

Visiškai aišku, jog rankraštinio teksto (pvz., laiško) skaitymas yra daug intymesnis nei spausdintos knygos. Rašysenos pobūdis, kaligrafija, netgi lapo forma perteikia rašiusiojo asmenybę, nuotaiką, charakterį, todėl rankraštis yra daug šiltesnis. Išleistos knygos plitimo bei recepcijos beveik neįmanoma kontroliuoti, nežinoma, kas ją skaito ir kaip vertina. Tuo tarpu rankraščiai, siunčiami ar dovanojami konkrečiam adresatui, kartu užmezgant su juo dvasinį intelektualinį ryšį, padėjo sukurti ritualizuotą bendravimą.

Be to, rašant tarsi sau, negalvojant apie viešąją nuomonę, galima daug ką pasakyti gerokai laisviau, stipriau ar vulgariau. Tai matyti iš XIX ar XX a. išleistų Baroko tekstų. Daugelis jų kupiūruoti, nenorint šokiruoti skaitytojų įvairiomis nešvankybėmis (ypač erotinėmis), kurios, beje, mūsų dienų moralės požiūriu atrodo kaip nekalti juokai. Galėjo, žinoma, būti ir realios cenzūros baimė. Itin dinamiška XVII a. politinė situacija, dažna valdovų kaita, „savų“ ir „nesavų“ stovyklų egzistavimas vertė kai kuriuos autorius būti atsargius, o kartais, matyt, ir nežinomi cenzoriai nulemdavo vieno ar kito kūrinio likimą. Tokie atvejai Baroko literatūroje žinomi³³.

UDALRIKAS RADVILAS. Užbaigti dvarų poetų kūrybos apžvalgą, regis, būtų simboliška XVIII a. pirmos pusės poeto, garsios LDK Radvilų giminės palikuonio Udalriko Radvilo (1712–1770) kūrybos pristatymu. Lietuvių literatūros istorijoje šis vardas ligi šiol nebuvo paminėtas.

U. Radvilas, Mikalojaus Faustino Radvilo (1688–1746) ir Barbaros Zavišaitės-Radvilienės sūnus, Lietuvos arklininkas, šaltiniuose apibūdinamas kaip „kunigaikštis unikumas“, „originalas“, „keistuolis“, „ypatingas“³⁴. Atrodo, kunigaikštis U. Radvilas nebuvo lengvo charakterio, garsėjo įvairiais talentais ir ekscentriškais poelgiais, neturėjo nuoseklių politinių pažiūrų (dažnai buvo vadinamas prūsofilu), bet turėjo aštrų liežuvį, o tai savo ruožtu garantavo mažai draugų ir daug priešų. Vedęs bajoraitę, susilaukė gausios šeimos ir nemažų finansinių problemų. Gyvenimą baigė kampsininkaudamas sūnėno Karolio Radvilo, vadinamo „Pone Meilingiausias“ (*Panie Kochanku*), dvare.

U. Radvilo atvejis įdomus keliais aspektais. Visų pirma parodo, kaip iš „riterinio etoso“ (B. Judkowiak) karių ir karvedžių giminėje išauga poetas atsiskyrėlis. Kultūrinė slinktis nuo dvaro poetų-tarnautojų prie kunigaikščių-poetų vargu ar buvo įmanoma anksčiau nei XVIII a. antroje pusėje. Toje epochoje karaliai, kunigaikščiai, didikai jau nėra tik mecenatai, globojantys poetus, bet patys imasi kūrybinės veiklos, įsitraukia į konkrečias švietimo, kultūros reformas (ryškiausias kunigaikščio Adomo Čartoriskio pavyzdys).

U. Radvila rašė daug ir įvairių žanrų kūrinius: elegijas, satyrinius, filosofinius, epigraminius eilėraščius, kalbas, laiškus, traktatus. Ligi šiol yra spausdinta tik mažytė dalelė jo kūrybinio palikimo, ne visi tekstai identifikuoti, kai kurie išspausdinti anonimiškai kitų poetų rinkiniuose, didelė dalis tebedūla archyvuose. Atrodo, yra žuvęs ir rankraštinis U. Radvilo eilėraščių tomelis, sudarytas apie 1751 m. ir XVIII a. dar buvęs Krasinskių bibliotekoje. Vadinosi *Mokyti žaidimai eilėmis ir proza* (*Uczone zabawy wierszem i prozą*). Tai „netinginiaujančio tinginiavimo“ pavyzdys, eilėraščiai-žaidimai, skirti *pro lepore mentis* („subtiliam protui“). Štai vienas iš tekstų, pavadintas „Žodis NIEKAS, tinkamai aprašytas“ (*Słowo NIC w swojej przyzwoitości opisane*):

NIEKĄ sunku išversti, NIEKĄ sunku pažinti,
NIEKĄ sunku daryti, jį saugoti ar ginti.
Bet vis dėlto ir NIEKAS vertas pagyrimo,
Nes veda j geresnį Dievo pažinimą...³⁵
(Vertė E. Ulčinaitė)

³² Szemiot, S. S., *Summariusz wierszów*, p. 17–22.

³³ Marinelli, L., „O rękopiśmiennym i anonimowym charakterze poezji polskiego baroku: cenzura jako hipoteza konieczna“, in: *Staropolska kultura rękopisu, praca zbiorowa* po red. H. Dziechcińskiej, Warszawa, 1990, p. 55–58.

³⁴ Judkowiak, B., „„Choć za umbrę literata...“: Przyczynki do sylwetki literackiej księcia Udalryka Radziwiłła (1712–1770)“, in: *Dwór mający w sobie osoby i mózgi rozmaite: Studia z dziejów literatury i kultury*, Poznań, 1991, p. 61.

³⁵ *Ibid.*, p. 74

Atrodo, artimai bendravo su „lenkų Sapfo“ – žymia XVIII a. poete Elżbieta Drużbacka, kurios parengtame rinkinyje *Dvasinių, panegirinių, moralinių ir pasaulietinių eilėraščių rinkinys (Zbiór rytmów duchownych, panegirycznych, moralnych i światowych [...])*, Warszawa, 1752) buvo išspausdinta ir keletas U. Radvilo eilėraščių. Elegijoje „Nemyli meilė, bet su meškere gaudo“ (*Nie kocha miłość, lecz na wędę łowi*)³⁶ poetas siekia parodyti meilės apgaulingumą, prieštaras jos apraiškas: pavydą, meilumą, apgaulę.

Elegijoje „Blogai sutaria dangus ir žemė“ (*Niedobrze się zgadza niebo z ziemią*), antitezių ir kontrastų principu bandoma pagrįsti dangiškų ir žemiškų, dvasinių ir fizinių sferų vienybę ir tam tikrą tarpusavio priklausomybę („vienam – dorybė, kitam – nusikaltimas“, „vienam – ginklai, kitam – Dievo meilė“). Tačiau išvada vienareikšmiška: „Tik Dangiška meilė neklysta“ (*jedna miłość Niebieska nie błądzi*).

Eilėraštyje „Tuščias yra bėgimas: kryžius, nuo kurio bėgi, amžinai egzistuoja“ (*Próżna jest ucieczka: krzyż, od którego uciekasz, zawsze trwa*) apmąstoma Kryžiaus paslaptis, kuri sieja tiek laimingus, tiek nelaimingus, tiek krikščionis, tiek nekrikščionis. Netikėta tai, kad Kristaus nukryžiuavimas siejamas su panašiais Antikos mitų siužetais (Iksijono, Sizifo, Titijo). Tačiau pabrėžiamas Kryžiaus daugiaprasmiškumas: jis gali būti suvokiamas kaip pašaukimo, pasmerkimo, šlovės ir pažeminimo simbolis (senovės Romoje ant kryžiaus prikaldavo sukilusius vergus).

Šiek tiek netikėtas šio luomo žmogui atrodo kunigaikščio U. Radvilo noras pasitraukti iš aktyvaus visuomeninio gyvenimo į kaimo laukų ramybę ir ten ieškoti laimingo gyvenimo. Kūrinėlyje „Diskursas apie laimingą gyvenimą kaime“ (*Dyskurs o szczęśliwości życia wiejskiego*), rašytame apie 1754–1764 m., U. Radvilas kuria parafrazę Horacijaus epodės *Beatus ille* tema, pasitelkdamas Cicerono, Senekos, neostoiko Justo Lipsijaus mintis „apie pastovumą“, „apie laimingą gyvenimą“, „apie sielos ramybę“. Tekstas parašytas pakaitomis lenkiškomis (*Błogosławiony, co życie bez pompy*) ir lotyniškomis (*Rure meo satis est mini paraus agellus egenti*) eilėmis, čia pat jas komentuojant, tarsi pagrįdžiant vieną ar kitą teiginį. Eilėraštyje jaučiamas kunigaikščio nusivylimas gyvenimu viešumoje, tikriausiai susijęs su jį lydėjusiomis nesėkmėmis: 1754 m. dėl įvairių intrigų negavo jam teisėtai po tėvo mirties priklausiusių Naugarduko vaivados pareigybių, o 1762 m. nebuvo išrinktas Seimo maršalka.

Amžininkų atsiliepimai apie kunigaikščio U. Radvilo kūrybą nebuvo labai palankūs. Vadino jį „grafomanu“, „nemokša“, „eiliakaliu“ ir pan. Švietimo epochos tyrinėtojas M. Klimowiczius (Klimovičius) priskyrė jį „vidutiniškų poetų“ (*pisarzy niskiego lotu*), tačiau „įnešusių plytelę į spalvingą ir simetrišką poezijos rūmą“ kategorijai³⁷. Pats U. Radvilas apie save buvo daug geresnės nuomonės: „Tos mano kalbos, tie mano raštai per keliasdešimt metų bus aukso vertės, bus spausdinami ir kels susižavėjimą“ (*te moję mowy, te moję pisma w lat kilkadziesiąt nie tylko że będą złotem szacowane, drukowane i powszechną będą admiracją*)³⁸. Matyt, teisybės, kaip paprastai, reikia ieškoti per vidurį. Pastarųjų metų tyrinėjimuose matyti pastangos naujai įvertinti U. Radvilo kūrybą, sieti ją su kultūrinėmis vėlyvojo Baroko tradicijomis, įžiūrima „iliuzionizmo“, „sensualizmo“ bruožų³⁹.

Kunigaikštis eruditas, laisvalaikio skaitęs Vergilijų, Horacijų, Ovidijų, lankęsis bibliotekose, vertęs iš prancūzų kalbos Pjero Kornelio (Pierre Cornaille) ir Žano Rasino (Jean Racine) dramas, kunigaikštis filosofas, mąstęs ir rašęs „apie laimingą gyvenimą“, bendravęs su pijorais ir palaikęs jų švietimo idėjas, gyres už Leibnico (Leibniz), Loko (Locke), Niutono (Newton), Dekarto (Descartes) mokslo atradimų studijavimą mokyklose, U. Radvilas jau aiškiai priklauso kitai epochai arba žymi Baroko epochos pabaigą.

ELŽBIETA DRUŽBACKA. Reikšmingu epochos pokyčių ženklų laikytina tai, jog XVIII a. antroje pusėje literatūrinėje ir kultūrinėje veikloje vis aktyviau ima reikštis ir didikės moterys. Greta jau

³⁶ Cit. iš: *Helikon sarmacki: Wątki i tematy polskiej poezji barokowej, wybór tekstów, wstęp i komentarze* A. Vincenz, Wrocław, [i in.], 1989, p. 199, 326, 407.

³⁷ Klimowicz, M., *Oświecenie*, Warszawa, 1975, p. 50–51.

³⁸ Judkowiak, B., „Choć za umbrę literata...“, p. 70.

³⁹ Prejs, M., *Poezja późnego baroku*, Warszawa, 1989, p. 80, 157.

minėtos šioje knygoje Nesvyžiaus teatro kūrėjos, poetės ir vertėjos Pranciškos Uršulės Radvilienės (1705–1753) nebeįtartinai reikšmingiausią vietą užima lenkų poetė, „Sarmatų mūza“ Elžbieta Družbacka (apie 1695–1765), išleidusi *Dvasinių, panegirinių, moralinių ir pasaulietinių eilėraščių rinkinį* (*Zbiór rytmów duchownych, panegirycznych, moralnych i światowych...*, Warszawa, 1752).

E. Družbackos poezijoje daug spindesio, spalvų, brangenybių aprašymų. Eilėraštyje „Fortūnos rūmai“ (*Palace Fortuny*) matome kieme vaikštinėjantį spalvingą povą, prieš akis atsiveria puošnūs Fortūnos rūmai, kurių sienose spindi deimantai, smaragdai, rubinai, kolonas puošia koralai, nuo lubų kabo sidabro žibintai⁴⁰.

E. Družbacka rašė hagiografinius („Šv. Dovydo gyvenimas“, „Šventoji Marija Magdalieta“), alegorinius, religinius eilėraščius. Su naujomis Švietimo epochos idėjomis siejasi eilėraščių ciklai „Keturių metų laikų aprašymas“ (*Opisanie czterech części Roku*) ir „Keturių naudingų ir žalingų elementų – žemės, vandens, ugnies, oro – aprašymas“ (*Opisanie czterech elementów szkodliwych y pożytecznych: ziemie, wody, ognia ir powietrza*). Čia esama gražių gamtos vaizdų, didaktikos, antikinės topikos imitavimo (ypač Vergilijaus *Georgikų*).

E. Družbacka bendravo ir susirašinėjo su garsiomis XVIII a. Lenkijos ir LDK didikų Radvilų, Sanguškų, Čartoriskų šeimomis. Nemaža jos kūrybos dalis, taip pat laišakai, apmąstymai, dedikacijos liko rankraščiuose. Juose atsiveria platus poetės interesų laukas, jos kūrybinė laboratorija, kultūros kontekstas⁴¹.

Eugenija Ulčinė, Albinas Jovaišas, *Lietuvių literatūros istorija, XIII–XVIII amžius*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, 289–294.

⁴⁰ *Helikon Sarmacki*, p. 8–9.

⁴¹ Stasiewicz, K., „Rola rękopisów w poznaniu życia i twórczości Elżbiety Družbackiej“, in: *Staropolska kultura rękopisu*, praca zbiorowa po red. H. Dziechcińskiej, Warszawa, 1990, p. 211–227.